

1998. – С. 163; 11. Реєнт О.П. У робітнях історичної науки. – К., 1999. – С. 230; 12. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С. 804-805; 13. Політична історія України ХХ століття: У 6-ти т. – т.2.: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920) / В.Ф.Солдатенко, В.Ф.Верстюк. – К., 2003. – С. 446; 14. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921-1929 рр.). – Одеса, 2004. – С. 100; 15. Федюк В.П. Белое антибольшевицкое движение на юге России. – М., 1996; 16. Ушаков А.И., Федюк В.П. Белый Юг. Ноябрь 1919 – ноябрь 1920. – М., 1997; 17 Венков А.В. Донское козачество в гражданской войне 1917-1920. – Ростов-на-Дону, 1992; 18. Цветков В.Ж. Белое движение в России 1917-1922 годы // Вопросы истории. – 2000. - № 7. – С. 65; 19. Новейшая история Отечества ХХ век: В 2-х т. – Т.1. – М., 1999. – С. 360-362; 20. Искандеров А.А. Очерки истории советского общества // Вопросы истории. – 2003. – № 10. – С. 93-94.

В.В. Кононенко

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ ТА МОРАЛЬНИЙ СТАН НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945-1953 РР.): ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Протягом тривалого часу історики, і не тільки вітчизняні, в основному концентрували свою увагу на соціально-економічних і політичних аспектах історії. Так звана суб'єктивна історія активно почала розвиватися лише з кінця 80-х років ХХ ст. Саме тоді вона підтвердила, що моральний стан, настрої та психологічні орієнтації людей є самостійним фактором політичного і економічного розвитку, оскільки вони впливають на суспільну поведінку і таким чином визначають ті політичні рішення, які повинна приймати влада.

Через те, що духовні процеси в суспільстві в період радянської влади визначалися похідними від матеріальних, тобто “базис” визначав “надбудову”, моральні орієнтації, суспільні настрої, оцінка народу подій суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку країни вивчались швидше спеціальними репресивними органами, аніж істориками. Саме в цьому полягає актуальність дослідження даного питання.

Автор статті поставив перед собою завдання проаналізувати сучасну українську історіографію даного питання.

Період української історії 1945-1953 рр. досить довгий час залишався малодослідженим також тому, що був обмежений доступ до джерел, які мали інформацію історико-ментального порядку. Інформація про настрої населення належала до категорії секретної і широкому розголосу не підлягала. Лише з початку 1990-х рр. з'явилися перші публікації раніше секретних матеріалів, в тому числі тих, що стосуються воєнного та повоєнного періоду. Крім того, враховуючи, що Україна до 1989 р. залишалася “заповідником комунізму”, до теми тоталітаризму підходили надто обережно. Тільки з кінця вісімдесятих років в Україні стали можливими публікації про злочини тоталітарного режиму. Саме в цей період з'являються збірники статей, які розкривають трагічне минуле українського народу. Одним з перших був збірник “Про минуле заради майбутнього”¹. У ньому фактично відбувається трансформація колишньої радянської історіографії до незалежності України.

На початку 1990-х років з'явилися перші фундаментальні роботи, автори яких намагалися об'єктивно і неупереджено розкрити складні сторінки вітчизняної історії періоду сталінізму. Це, зокрема, монографії В.Даниленка, Г.Касьянова, С.Кульчицького, Ю.Шаповала. Ці праці справили значний вплив на наукове розуміння суті тоталітаризму в Україні. Автори не ставили перед собою мету вивчити моральний стан населення, його настрої, а швидше осмислювали механізми та процеси тоталітаризму, характеризували риси, притаманні репресивному режимові. Проте у них змальовується, можливо, те найстрашніше, що було в сталінській системі – несумісність з нею особистості, висвітлюється скаліченість психології і знівеченість ідеології, які робили неприпустимими найменший відхід від накресленої зверху “генеральної лінії”, будь-який вияв власної думки. Розглядаючи вплив

сталінізму на українське суспільство, автори зробили висновок, що в умовах жорсткої централізації та унітарності тоталітарний режим набрав рис, особливостей, які були характерними для всієї країни, з деякими відмінностями на “регіональному рівні”.

В 1992 р. під редакцією В.Кульчицького вийшов збірник “Сторінки історії України: ХХ століття”². Збірник не присвячений безпосередньо дослідженням морального стану суспільства, проте автори торкалися багатьох так званих “білих плям” української історії ХХ ст., що проливають світло на трагічні наслідки тоталітарної системи для українського народу, в тому числі його вплив на суспільну свідомість.

Тему тоталітаризму та його вплив на долю України розглядав В.Кульчицький у своїй праці “Україна між двома війнами (1921-1939 рр.)”³. Автор аналізує період становлення та утвердження радянської влади в Україні, розглядає процес становлення тоталітаризму в республіці, репресії та терор 1930-х рр., перші депортації за національною ознакою, що вплинули на національну та соціальну структуру українського суспільства і багато в чому визначили систему суспільних поглядів в майбутньому. Розглянуто також культурну політику радянської влади та її вплив на свідомість народу.

Тема долі української інтелігенції та впливу на неї сталінського тоталітаризму опрацьована в працях Г.Касьянова та В.Даниленка. У своїй праці Г.Касьянов аналізує інтелігенцію як специфічну соціально-професійну групу, що має свої соціальні, соціально-психологічні, соціокультурні, етичні та інші особливості. Він робить висновок, що вона акумулює в собі історично-культурний досвід народу, мораль, соціально-психологічні риси. Деформуючи, отупляючи “мозок нації”, суспільство скочувалось, на думку автора, до стану морально-політичного і інтелектуального ідіотизму, яким став культ особи Сталіна і всі пов’язані з ним потворні явища. Культурний етногеноцид завершився колосальним тупиком, у який врешті-решт потрапила уся країна. В інтелігенції розвилися такі якості як максималізм, нетерпимість, конформізм (політичний і моральний), соціальна апатія і т.д., що співіснували з величезним прагненням до творчої діяльності, колосальним запасом соціальної енергії, дійсним ентузіазмом і вірою в комуністичну ідею. Саме це багато в чому визначало моральний стан усього українського суспільства.

В праці В.Даниленка, Г.Касьянова, С.Кульчицького “Сталінізм на Україні 20–30-ті роки”⁵ визначаються ідеологічні механізми впливу тоталітаризму на стан суспільства під час проведення сталінських “перетворень”. Автори вказують на його моральні наслідки, аналізуючи вплив сталінізму на міфологізацію суспільної свідомості, процес складання системи ідеологічних міфів.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. з’являються наукові роботи Ю.Шаповала, в яких охарактеризовано період сталінізму в Україні. У цих працях автор показує історію України, переплітаючи її з долею визначних учених і політиків, творить на основі широкої джерельної бази образ “важкої історії”; відкриває невідоме обличчя тоталітарної доби в Україні. Автор не просто розкриває схему становлення тоталітарного режиму в Україні, а й пов’язує його як з долею національної еліти, політичних діячів, вчених України, так і з долею народу в цілому. Важливим аспектом його праць є моральний стан українського народу, його національна та політична деградація. Вже в одній з перших праць “У ті трагічні роки. Сталінізм в Україні ” Ю.Шаповал робить висновок, що саме Сталін повністю позбавив наше суспільство гуманістичних основ, девальгував мільйони у кривавий коловорот.

У праці “Людина і система. (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні)” автор мовою документів намагається показати злочинний вплив сталінського тоталітаризму на долю людини в Україні. Учений свідчить про неоднозначні настрої в українському суспільстві і вказує, що хвиля боротьби проти інтелігенції в Україні в період з 1947 р. почалася в основному з вини українських прибічників тоталітаризму, саме з їхньої руки адептами “націоналізму” були оголошені представники інтелігенції, в першу чергу – українські письменники.

Значним доробком автора щодо відкриття сторінок історії сталінського тоталітаризму в Україні стала наукова розвідка “Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії”. Ця праця не присвячена конкретно моральній стороні сталінізму, проте автор неодноразово вказує, що кілька поколінь українців “примушували брати участь (переважно як “емпіричний матеріал”) у грандіозному соціальному експерименті, що призвело не тільки до мільйонів жертв репресій, голоду, депортацій, а й до “глибокої моральної (вона ж аморальна) травми суспільства, його всебічної деградації”. Як пише автор, “залізна завіса” виховувала покоління “совєтських людей” на засадах псевдосамодостатності й духовної автаркії⁷.

Серед узагальнюючих праць, що вийшли друком в останні роки, стали праці Б. Яроша “Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття: Історичний аспект” та С.Білоконя “Масовий терор як засіб державного правління в СРСР”⁸. Робота С.Білоконя містить спробу кодифікувати злочини більшовицького режиму. Вона яскраво ілюструє, до чого призводить аморальна “класова мораль”. Автор торкається ідеологічних засад, які було покладено в основу терористичної політики і які неодмінно передбачали знищення частини населення в ім’я формування “нової людини”, простежує, як засобами обліків, анкетування, паспортизації було створено інформаційну систему даних про підвладне населення.

З’ясування важливих проблем історії України післявоєнного періоду не було б повним без аналізу впливу Другої світової та Великої Вітчизняної воєн на долю українського народу. Саме ці події були багаті в чому визначальними для післявоєнної моральної атмосфери. У ґрунтовних працях М.Ковалю⁹ з позицій фахівця воєнної української історії вперше у вітчизняній історіографії окремо виділяється і розкривається таке поняття як український військово-політичний фактор у Другій світовій війні, обґрунтовується теза про масовий народний характер національно-визвольного руху на заході України, характеризуються як вкрай запекла громадянська війна події 1944-1945 рр. на західноукраїнських землях, оцінюються міжнародні наслідки перемоги антигітлерівської коаліції для України і вирішення українського питання. У працях автор не лише аналізує події війни, а й у контексті розгляду українського фактора на широкій джерельній базі розглядає вплив війни на моральний стан, настрої населення. Аналізуючи окупаційну політику фашистських загарбників, автор змальовує настрої та реакцію населення на неї, а розглядаючи відновлення радянської влади на звільнених від окупантів землях, звертає увагу на відновлення разом з нею ідеологічних процесів, що були притаманні сталінському режиму.

Події війни розглядають у своїх працях О.Лисенко, І.Муковський, П.Чернега, В.Гриневич, Ю.Ніколаєць, А.Чайковський, В.Король, Я.Довгополий та інші¹⁰. У своїх працях дослідники аналізують внесок українського народу у перемогу, український геополітичний фактор у війні, кількісний склад українців у Червоній Армії, партизанський рух на українських землях, трагедії військовополонених, настрої українського населення під час німецької окупації, проблему остарбайтерів. Без цих досліджень фактично неможливо встановити реальну картину моральних наслідків війни для українського народу.

Сучасні дослідження українських науковців, що стосуються доби війни 1941-1945 рр. у вітчизняній історії, узагальнені в колективній праці “Безсмертя. Книга Пам’яті України. 1941-1945”¹¹. На основі широкої джерельної бази автори аналізують події воєнного періоду української історії та визначають їх наслідки для українського суспільства.

Сучасна українська історіографія має у своєму доробку низку праць, які стосуються певних процесів післявоєнного періоду сталінського тоталітаризму. Автори аналізують окремий комплекс подій цього періоду, що дає змогу встановити їх вплив на українське суспільство, в тому числі на систему його психологічних настанов.

В.Баран та В.Даниленко у своїй праці “Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті рр.)”¹² аналізують післявоєнний період української історії. На основі широкої джерельної

.....
.....
бази автори не просто змальовують процес відновлення тоталітарної машини на звільнених від окупантів землях, відбудову економіки, а й звертають увагу на широкий український патріотизм та героїзм у перші повоєнні роки, що дало змогу у короткий період завершити відбудову економіки країни. Науковці досліджують ідеологічні процеси повоєнного періоду, наслідком яких стало відновлення світогляду радянської людини в тоталітарних межах. У праці проаналізовано також аграрну політику компартії та її вплив на українське село. Автори звертають увагу на поширення антиколгоспних настроїв серед населення у повоєнний період. Науковці також визначають, що навіть погромні ідеологічні кампанії не змогли зупинити поступальний духовний розвиток народу, однак вони суттєво гальмували його, зводячи українську культуру до рівня провінційності та відсталості.

В.Баран у праці “Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр.”¹³ аналізує політичні процеси, розвиток економіки, соціального і духовного життя в Україні в період 1953-1985 рр. Разом з тим у “Вступі” та розділі “Напередодні” автор визначає вплив попереднього, післявоєнного періоду на свідомість народу, звертаючи увагу на міфологізацію суспільної свідомості, що служила духовною підвалиною диктатури. Науковець визначає, що на рубежі 40-50-х років йшла галаслива і жорстока за своїми наслідками кампанія боротьби з “космополітами”, “низькопоклонниками”, “переродженцями” в історії, філософії, у літературі і мистецтві, що мало на меті подолати тіньові тенденції в суспільній свідомості, які з’явилися в повоєнний період. В доробку В.Барана є ряд інших праць, де дається аналіз політичного, соціально-економічного і національно-культурного розвитку України в повоєнний період¹⁴.

Післявоєнний період української історії схарактеризований у праці О.Замлинської, яка аналізує культурні процеси в Україні в період 1943-1953 років¹⁵, а також у праці Л.Васильєвої-Чикаленко¹⁶, присвяченій темі участі України в міжнародних відносинах 1944-1996 рр. Проблеми голоду 1946-1947 рр. знайшли висвітлення у дослідженнях І.Шульги, І.Воронова, Ю.Пилявця¹⁷. Автори цих праць, аналізуючи події, вказують на їх вплив на настрої, систему цінностей та моральний стан населення України.

Процес становлення тоталітарної репресивної машини в СРСР розглядають Ю.Шаповал, В.Золотарьов, В.Пристайко у праці “ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи” та І.Білас в праці “Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953”¹⁸. Учені не тільки розглядають процес встановлення репресивно-каральної системи в Україні та контролю над усіма сторонами життя народу, а й визначають вплив тоталітаризму на долю окремої людини, як представника влади, інтелігенції, так і простої людини, насамперед колгоспника. І.Білас характеризує боротьбу з національним підпіллям в Західній Україні, визначає ідейне підґрунтя руху ОУН-УПА, наголошує, що цей рух був масовий і користувався підтримкою значної частини населення Західної України. Автор також аналізує процес депортації українського населення з Закарпаття та загострення стосунків між українцями та поляками. Дослідник вказує на моноідеологічну основу післявоєнного суспільства. Аналізуючи події голоду 1946-1947 рр., Білас визначає настрої народу в цей період, вказує, що багато міркувань відзначалися категоричністю і максималізмом. Люди губилися в здогадках, а масштаби голодомору поширювалися як територіально, так і морально, вириваючи з життя знесилених людей, гіпертрофуючи свідомість тих, хто перебував на грані голодної смерті, доводячи їх до божевілля.

Р.Подкур у своїх працях¹⁹ на конкретних прикладах не тільки розглядає різноманітні процеси історії України довоєнного періоду сталінського тоталітаризму, а й вказує на наявність в архівних установах документів, які дають можливість визначити моральний стан населення, його реакцію на окремі події, їх народну оцінку, в тому числі повоєнної доби.

Українська історіографія також містить ряд досліджень, присвячених іншим сторонам повоєнного суспільства (наприклад, становищу українського селянства, робітничому класу, проблемам економічного розвитку тощо) і мають важливе значення для встановлення соціальної історії.

Проте слід зазначити, що аналіз спеціальної літератури засвідчує, що на сучасному

етапі в розвитку української історіографії проблема морального розвитку українського суспільства післявоєнного періоду, стану масової свідомості, динаміки суспільних настроїв досліджена недостатньо. Вона фактично не розроблена ні в дисертаційному, ні в монографічному вимірах. Але, поряд з тим, це питання розглядається в процесі дослідження інших питань розвитку українського суспільства.

Слід зазначити, що у своїй статті автор проаналізував не всі основні дослідження української історіографії з даного питання. Подальшого вивчення потребує українська закордонна історична наука, яка намагається визначити цілий спектр подій повоєнної історії, в тому числі деякі морально-психологічні аспекти розвитку українського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Про минуле заради майбутнього /Упоряд. збірника Ю.І.Шаповал. – К., 1989. – 408 с.; 2. Сторінки історії України: ХХ століття: посібн. для вчителя / За ред. С.В.Кульчицького; Упор.: В.П.Шевчук, А.А.Чуб, Н.А.Дехтярова. – К., 1992. – 336 с.; 3. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). Т.11 [15-том. вид. "Україна крізь віки"] / За заг. ред. В.А.Смоля. – К., 1999. – 336 с.; 4. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х-30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992. – 176 с.; 5. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991. – 344 с.; 6. Шаповал Ю.І. Контраргумент – правда. – К., 1989. – 115 с.; Шаповал Ю. Лазар Каганович. – К., 1994. – 40 с.; Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – 270 с.; Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – 560 с.; Шаповал Ю. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. – К., 1990. – 141 с.; 8. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ століття. Історико-політичний аспект. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 171 с.; Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К., Інститут історії України, 1999. – 447 с.; 9. Коваль М.В. Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 - 1945 рр.). – Т.12. – К., 1999. – 336 с.; Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995. – 194 с.; 10. Муковський І.Т. Військова мобілізація в Україні (друга половина 1941 р. – перша половина 1942 р.) // Україна у другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (27-28 жовтня 1994 р.). – К., 1995. – 283 с.; Муковський І.Т. До питання про вклад українського народу в перемогу над німецько-фашистськими загарбниками. // Друга світова війна і Україна: Матеріали наук. конф., 27-28 квітня 1995 / НАН України, Інститут історії України / М.В.Коваль (від. ред.). – К., 1996. – 253 с.; Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга та жертвність: Українці на фронтах другої світової війни / За ред. В.Д.Конашевича. – К., 1997. – 588 с.; Муковський І., Лисенко І. Український геополітичний фактор в часи другої світової війни. // Трибуна. – 1999. – № 5-6. – С.22-26.; Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 роках. – К., 2002. – 128 с.; Гриневич В.А. Українці в складі Червоної Армії. Кількісний аспект питання // Україна у другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (27-28 жовтня 1994 р.). – К., 1995. – 283 с.; Довгополий Я. Українці на примусових роботах у третьому рейху // Всесвіт. – 2001. – № 3-4. – С.127-129.; Ніколаєв Ю.А. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.). – Вінниця, 1999. – 64 с.; Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941-1944 рр. мовою документів, очима історика). – К., 1994. – 256 с.; Чернега П. Український народ у другій світовій війні: новий погляд на проблему // Історія в школі. – 2000. – №5-6. – С.5-9.; 11. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945. Головна редакційна колегія (голова І.О.Герасимов, заступники голови І.Т.Муковський і П.П.Панченко, відповідальний секретар Р.Г.Вишенський). – К., 2000. – 944 с.; 12. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). – К., 1999. – 304 с.; 13. Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів, 1992. – 124 с.; 14. Баран В.К. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.). – Львів, 2003. – 670 с.; Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – 446 с.; 15. Замлинська О.В. Культурне життя в Україні у 1943-1953 роках. Дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України, Ін-т історії Укр. – К., 1999. – 219 с.; 16. Васильєва-Чикаленко Л.Д. Україна в міжнародних відносинах (1944-1996 рр.): Навч. посібник. – К., 1998. – 176 с.; 17. Шульга І.Г. Голод на Поділлі. – Вінниця, 1993. – 224 с.; Воронов І.О., Пилявець Ю.Г. Голод 1946-1947 рр. – К., 1991. – 48 с. 18. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – 480 с.; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Кн.1. – К., 1994. – 432 с.; 19. Подкур Р.Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.)// Дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Інститут історії України НАН України. – К., 1998. – 274 с.; Подкур Р.Ю. За повідомленням радянських спецслужб / Інститут історії України НАН України; Головна редакційна колегія науково- документальної серії книг "Реабілітовані історією". — К., 2000. — 230 с.